№ 224 Դեկտեմբերի 16 (28) 1880 Դեկտեմբերի 16 (28) № 224

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ՄՇԱԿ

Տարեկան գինը 10 րուբլ, կէս տարվանը 6 րուբլ:
Առանձին համարները 5 կօպէկով:

Թիֆլիսում գրվում են միմիայն խմբագրատան մէջ.

Օտարաքաղաքացիք դիմում են ուղղակի
Тифлисъ. Редакція «Мшакъ»

Խմբագրատունը բաց է առաւօտեան 10—2 ժամ
(բացի կիրակի և տօն օրերից)

Յայտարարութիւն ընդունվում է ամեն լեզւով:

Յայտարարութիւնների համար վճարում են
խտրատողի տողին 2 կօպէկ:

„ՄՇԱԿ"

ԼՐԱԳԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

1881 թւին

(ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Կը հրատարակվի նոյն դիրքով և նոյն պրօգրամմայով ԱՄԵՆ ՕՐ (բացի տօն և տօներին հետևեալ օրերից):

ՊՐՕԳՐԱՄՄԱ. I. Տէրութեան կարգադրութիւններ, II Առաջնորդող յօդուածներ, III Ներքին տեսութիւն, IV Արտաքին տեսութիւն, V Խառն լուրեր, VI Հեռագիրներ, VII Ֆելիետօն և Բանասիրական, VIII Յայտարարութիւններ:

ԼՐԱԳՐԻ ԳԻՆԸ, տարեկան 10 րուբլ, կէս տարվան 6 ր., հինգ ամս. 5 ր., չորս ամս. 4 ր., երեք ամս. 3. ր. երկու ամս. 2 ր. և մի ամս. 1 րուբլ:

Գրվել կարելի է խմբագրութեան մէջ հետևեալ հասցէով. Тифлисъ, редакція «Мшакъ».

Խմբագիր-հրատարակող ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ներքին տեսութիւն. «Մեղուի» առաջնորդող յօդուածի առիթով: Պատասխան Նամակ Ս. Պետերբուրգից: Ներքին լուրեր.—Արտաքին տեսութիւն. Անգլիա—«Մշակի» հեռագիրներ—Յայտարարութիւններ: — Բանասիրական. Դաւիթ Բէկ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՙՄԵՂՈՒԻ» ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂ ՅՕԴՈՒԱԾԻ ԱՌԻԹՈՎ.

—

«Մեղու Հայաստանի» լրագիրը իր № 88-ի „Ազգութիւն և կրօն" վերնագրով առաջնորդող յօդուածում ձգտում է իբր թէ գիտնական տեսակէտից քննել այն հարցը, որ վերջի ժամանակ անվերջ պօլեմիկի նիւթ է դառել մեր պարբերական մամուլի մէջ: „փաստ և գիտութիւն պէտք է լինեն վիճելու զէնքերը", աղաղակում է լրագիրը, երևակայելով, որ իր հայեացքները գլխովին հիմնված են գիտութեան սկզբունքների, պատմական իրողութիւնների վրա:

Թէ որքան ճշմարիտ է «Մեղուի» իր վրա ունեցած կարծիքը և որքան ընդունակ է նա հանդիսանում հասկանալու պատմական իրողութիւնների միտքը և նրանցից իր տենդենցիաների համար օգտաւէտ եզրակացութիւն դուրս բերելու,—այդ մենք կը տեսնենք այս րոպէին:

Ահա „Մեղուի" բերած պատմական իրողութիւնը:

Կաթօլիկ եկեղեցականութիւնը, միշտ ծառայելով պապական իշխանութեան շահերին, ամեն տեղ ձգտում էր խախտելու տէրութեան կազմուածքի միութիւնը: Գերմանիայում նա „հալածվեցաւ, բայց այնքան զօրեղ գտնվեցաւ և դիմադրեց, որ կատարելապէս չընկճվեցաւ": Ֆրանսիան տեսնելով որ նոյն եկեղեցականութիւնը ժողովրդի մէջ թշնամական յարաբերութիւններ է զարգացնում դէպի հանրապետութիւնը, մարտի օրէնքներով հալածեց կաթօլիկ կրօնաւորներին: „Համոզված պիտի լինենք—ասում է լրագիրը որ Ֆրանսիայի քաղաքագէտ անձինք փիլիսոփայական տեսութեամբ հասկանում են, որ իրանց վարմունքը կաթօլիկ կրօնաւորների դէմ բռնութիւն է. սրա իրանց համոզմանց համաձայն են գործում... Մի՞թէ հանրապետութեան ղեկավար անձինք ազատութեան թշնամի են, որ այդպէս մեղանչեցին կարծեաց և համոզմունքի դէմ: Ոչ նոքա ամենամեծ ազատամիտներն են և ազգասէրները:" Նրանք մեղանչեցին այդպէս, լրագրի ասածով, յանուն ազգային միութեան, որի համար բաւական չեն միայն լեզուի կապերը, այլ հարկաւոր են և բարոյական և համոզման կապեր:

Պատմական իրողութեան դէմ մենք ոչինչ հակառակ չենք կարող ասել, որովհետև նա կատարված բան է և ուղիղ: Ֆրանսիական կառավարութիւնը, որ հանրապետական պրինցիպով միշտ հանդիսանում է ֆրանսիական ազգի կամակատարը, հալածեց բազմաթիւ կրօնական կօնգրեգացիաներ, որոնք ոչ միայն գործում էին հակառակ հանրապետական գաղափարների, այլ և ամենավնասակար ազդեցութիւն էին ունենում ժողովրդի վրա, և հալածեց յանուն հանրապետական շահերի և ամենաբարձր բարոյականութեան:

Բայց բոլոր կուրիօզը բաղկանում է նրանում, որ „Մեղուն" գուցէ անգիտակցաբար բռնում է հալածված կրօնաւորների կողմը և նրանց պէս աղաղակում է՝ „Ֆրանսիան մեղանչեց խղճի և համոզմունքի դէմ:" Մեզ զարմացնում է այդ միամտութիւնը: Մի՞թէ մարդկային լոգիկան թելադրում է յարգել ամեն մի կեղտոտ, լիրբ և անբարոյական համոզմունք, միայն այն պատճառով որ նա „համոզմունք է": Ճիզուիտների, դոմինիկանների, կապուցինների և այլ բազմաթիւ „սուրբ հայրերի" օրդենները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ ամենազզուելի անբարոյականութեան սերմնարաններ: Նրանք կաշկանդում են մարդու կենդանի միտքը և հոգին, նրանք զարգացնում են ժողովրդի մէջ ամենավնասակար մոլորութիւններ, նրանք կրթում են մանուկ սերունդը անբարոյականութեան հրէշաւոր սկզբունքների վրա, նրանց 70 տարեկան պառաւեալ ներկայացուցիչները յագեցնում են իրանց վայրենի, անասնական փափաշոտ կրքերը եօթ տարեկան գառնուկ աղջիկների և տղաների վրա... Սրանց համոզմունքնե՞րը պէտք է յարգէր Ֆրանսիան, սրանց խիղճը և կար-

---

ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

(1722—1728)

«Խզեսցուք զկապանս նոցա,
Եւ ընկեսցուք ի մէնջ զլուծ նոցա»:

Սաղմոս

ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔ

—

Ա.

Մինչև 1722 թւականը, այսինքն մինչև Դաւիթ-բէկի յայտնվիլը, հայոց մելիքները տակաւին պահպանել էին իրանց նշանակութիւնը: Նրանք ունէին սեպհական ամրոցներ, ժառանգաբար իշխում էին ժողովրդի մի որոշեալ մասի վրա, կապում էին դաշնադրութիւններ երբեմն պարսից, երբեմն թիւրքաց ներկայացուցիչների հետ, մասնակցում էին նրանց պատերազմներին, և որպէս մի տեսակ վասալական իշխաններ, մի մասնաւոր հարկ էին վճարում այն պետութիւններին, որոնք փոփոխակի կերպով տիրում էին Հայաստանին:

Սիւնեաց աշխարհը (Ղարաբաղը) պէտք է առաջինը համարել, ուր մելիքները մինչև ռուսաց տիրապետութեան ժամանակը (1813 թւ.) պահպանեցին իրանց գոյութիւնը: Այդ առանց պատճառի չէր: Երկրի բնական դիրքը՝ լեռները և անտառները նպաստում էին ժողովրդի մէջ վաղեմի քաջազնական ոգու պահպանվելուն: Սովորած լինելով թշնամու մշտական յարձակումներին, ժողովուրդը, երբ չէր կարողանում ընդդիմադրել նրան, թողնում էր դաշտերը կամ տափակ երկրները, պատսպարվում էր անմատչելի տեղերում: Լեռնային բնութիւնը ներշնչում էր բնակիչների մէջ արութիւն և հետևապէս ձգտումն դէպի ազատութիւն:

Ցաւալին այն էր, որ հայոց մելիքները մի ընդհանուր կապ չունէին միմեանց հետ: Շահերի տարբերութիւնը շատ անգամ առիթ էր տալիս նրանց մէջ թշնամական յարաբերութիւնների: Այս պատճառով նրանց ուժերը չէին միանում, որ կազմէին մի ամբողջութիւն և պատերազմէին հայրենիքի ընդհանուր թշնամու դէմ: Իւրաքանչիւրը իր գլուխն էր պահում: Եւ եթէ հարկը պահանջում էր, նրանցից ամեն մէկը պատրաստ էր միանալ թիւրքերի կամ պարսիկների հետ և ասպատակել իր հարևան հայ մելիքի երկրները:

Մելիքներից ոմանք անկախ դրութիւն էին պահպանում, իսկ ոմանք ստորադրված էին պարսից խաների իշխանութեան ներքոյ: Այս վերջինները իրանց դիրքը չը կորցնելու համար, ստիպված էին խոնարհվիլ խաների բոլոր պահանջներին, թէև այդ պահանջները լինէին վնաս հայ ժողովրդին, ստիպված էին կատարել նրանց կամքը, որքան և անիրաւ լինէր, ստիպված էին դառնալ նրանց ձեռքում բոլորովին անարգ մի գործիք: Եւ որովհետև պարսից շահերը իրաւունք ունէին մելիքներին փոխելու, այստեղից առաջ էր գալիս խիստ կեղտոտ մրցութիւն, որով մելիքները միմեանց տեղը յափշտակելու մտքով, անձնատուր էին լինում, խաներին հաճոյանալու համար, ամեն տեսակ վատութիւնների, մատնութիւններ էին անում, կաշառում էին նրանց ոչ միայն փողով, այլ ոմանք իրանց հարազատ աղջիկներն անգամ տալիս էին խանին: Բայց այսպիսիներին պէտք է բացառութիւն համարել:

Կային աւելի խղճմտաւոր և ազդեցութիւն ունեցող մելիքներ, որոնք ծառայում էին որպէս ամուր պատուար հայ ժողովրդի և խանի մէջ. հեռու էին պահում նրա անմիջական ազդեցութիւնը ժողովրդից և պաշտպանում էին նրան խանի հարստահարութիւններից: Մելիքի ձեռքով էր հաւաքվում տուրքը և ամեն հարկեր, որ պէտք էր վճարել խանին: Մելիքն էր վճռում իր ժողովրդի մէջ ամեն տեսակ դատեր և վէճեր: Եւ որովհետև նոյն իսկ խաները իրանց մէջ հաշտ չէին, ստիպված էին մելիքների հետ լաւ վարվել, հակառակ դէպքում, մելիքը կարող էր թողնել խանին և իր ժողովրդով անցնել նրա թշնամու՝ մի ուրիշ խանի կողմը:

Հայաստանի այն մասը, որ այժմ ռուսաց պետութեանն է պատկանում, ռուսների տիրելուց առաջ, պարունակում էր իր մէջ զանազան միմեանցից անկախ խանութիւններ, որոնցից նշանաւոր էին՝ Ղարաբաղի, Գանձակի, Շամախու, Երևանի և Նախիջևանի խանութիւնները: Այդ խանութիւնները գտնվելով անընդհատ թշնամական յարաբերութիւնների մէջ, կռիւը, կողոպուտը, արիւնհեղութիւնը, աւերմունքը երկրի մէջ միշտ անպակաս էին լինում: Խանութիւնները թէև պարսից պետութեան մի մասն էին կազմում, և խաները թէև նոյն պետութեան աւատական իշխաններ էին համարվում, բայց շատ անգամ օգուտ քաղելով Պարսկաստանի ներքին խռովութիւններից, կամ շահերի ստէպստէպ փոխվելուց, որից առաջ էր գալիս անիշխանութիւն, —խաները այդ ժամանակ ապստամբվում էին, և քիչ չէր պատահում, որ շահերը կամ նրանց զօրապետները սկարանային նուաճելու իրանց վասալներին: Եւ այսպէս, ներքին ու արտաքին խռովութիւնները պահպանում էին իրանց անխզելի կապը:

Եթէ աւելացնենք դրանց վրա օսմանցիների արշաւանքները, կովկասի լեռնաբնակների յարձակումները, կը տեսնենք, որ Հայաստանը այն ժամանակ ներկայացնում էր մի սարսափելի պատերազմական դաշտ, ուր առաւելապէս ծեծվող, փշրվող և մաշվող տարրը էր նոյն ազգը, որ մի ժամանակ այդ երկրի տէրն էր: Եւ այդ կռուածների մէջ հայ ժողովուրդը և հայ մելիքները պէտք է պահպանէին իրանց գոյութիւնը...

Բ.

1722 թւին լեկզիների ահագին բազմութիւն, խառն կովկասեան այլ լեռնաբնակների հետ, արշաւանք գործեցին դէպի Աղուանից և Սիւնեաց երկրները, և ասպատակելով Նուխու, Շամախու, Գանձակայ գիւղօրայքը, անցան մինչև Սեւանայ լիճը: Շամախու հայ իշխան Մուսա Բէգեանը կամեցաւ արգելել վայրենիների յարձակումը, բայց չը կարողանալով դէմ դնել նրանց ահագին բազմութեանը, ընկաւ կռւի դաշտում: Վայրենիները յափշտակեցին բազմաթիւ գերիներ հայոց աղջիկներից, պատանիներից և մանկահասակ կնիկներից, որպէս վաճառք, օտար երկրներում ծախելու համար: Իսկ ծերունիների մեծ մասը կոտորեցին: Տեղային մահմեդականները, օգուտ քաղելով այդ խռովութիւններից, իրանք էլ մի կողմից սկսեցին կողոպտել հայերին: Երկիրը սարսափի մէջ ընկաւ: Ազատվեցան նրանք միայն, որ թողեցին իրանց տունը, տեղը, կայքը և պատսպարվեցան լեռների, անտառների անմատչելի խորշերում: Այդ ժամանակ իր խմբերով վրա հասաւ Գուգարացոց (Մեծ Սղնախի) Յովհաննէս իշխանը, հաւաքեց ցրված հայերին, նրանց սիրտ և խրախոյս տուեց, և բաւական ուժ կազմելով, յարձակվեցաւ լեկզիների վրա: Թէև նրան յաջողվեցաւ մաքրել երկիրը այդ աւազակներից, յետ խլել աւարի մի մասը և կրկին ժողովուրդը բնակեցնել իր տեղում, այսուամենայնիւ, լեկզիները թողեցին Աղուանից և Սիւնեաց աշխարհներում բարբարոսութեան սարսափելի հետքեր:

ծի՞քը պէտք է նա սուրբ և նուիրական համարէր։

Այդպէս կարող են կարծել բիւֆֆէ, բրօլլի կամ կօտօն ցնդած ծիրուհիները, և կասսանեակ ու բօզրի դՅասօն անամօթ սկանդալիստները... Ցաւում եմ որ „Մեղուի" ներկայացուցիչներին սրանց հետ համախոհ պէտք է համարել...

Ճշմարիտ ազգասիրութիւնը և ամենափսեմ բարոյականութիւնը ստիպեց Ֆրանսիական կառավարութեանը արմատախիլ անելու ժողովրդի միջից նրա մտաւոր, բարոյական և քաղաքական կեանքի անհաշտ թշնամիներին։ Ֆրանսիան չը մեղանչեց, այլ կատարեց իր պարտքը։ Նա հալածեց անբարոյականութիւնը և դրանով գործեց մի բարձր բարոյական քաջութիւն։

Հարցնենք այժմ ի՞նչու համար է „Մեղուն" առաջ բերում այս „պատմական օրինակը։" Անշուշտ նրա համար, որ անի հետևեալ համեմատութիւնը։ Մեր ազգի միութեան համար կաթօլիկ և բողոքական տարրերը նոյնքան վնասակար են, որքան կրօնական օրդէնները Ֆրանսիայում. ֆրանսիացիք հալածեցին իրանց թշնամիներին, մենք պէտք է հալածենք մեր թշնամիներին։ Բայց երեխան անգամ կարող է նկատել, որ այդ համեմատութիւնը անկարող և արուեստական է։ Այդտեղ անալօգիա չը կայ։ Կրօնական օրդէնները իրանց զզուելի շահերով և նիւթական ձգտումներով—թոյն են ազգային կեանքի համար.— ցոյց տուէք մեր բողոքական և կաթօլիկ տարրերի անբարոյականութիւնը, կամ վնասակար ազդեցութիւնը ազգի միութեան համար և այն ժամանակը պահանջեցէք որ հալածենք նրանց։

Հալածել անմեղ մարդուն չափազանց անիրաւութիւն է։ Հալածել բողոքականներին և կաթօլիկներին միայն այն պատճառով որ նրանք բողոքական են և կաթօլիկ—այդ կը լինի անհամբերողութիւն, այդ կը լինի սարսափելի յանցանք խղճի և համոզմունքի դէմ, այն ազնիւ պրինցիպի, որին յարգող է ձևանում „Մեղուն"։

Գալով „Մեղուի" յայտնած մտքին, թէ այդ նրա հակառակորդները իբր թէ քարոզում են „կրօնական—բարոյական" բաժանում ազգի մէջ, այդ—ներեցէք ասել—մի կոպիտ զրպարտութիւն է։ Ցոյց տուէք այդ ուղղութեամբ մի յօդուած, մի նախադասութիւն, մի բառ և մենք ձեզ կը հաւատանք։ „Մեղուի" հակառակորդ լրագիրը քարոզում է ոչ թէ բաժանում, այլ միութիւն ազգի զանազան դաւանութիւններին պատկանող մասերի մէջ։ Այդ ձեզ կասի ամեն մէկը, ով որ դատում է ազատ անձնական կրքերից։ „Մեղուի" հակառակորդ լրագիրը իր համախոհների հետ, հաշտվելով այն կատարված իրողութեան հետ, որ մեր եկեղեցու ծոցից դուրս են եկել մի քանի խմբեր, տեսնում է դրա մէջ մի երևոյթ, որ ծնվել է պատմական հանգամանքների ազդեցութեան տակ և, հաւատարիմ մնալով խղճի և համոզմունքի ազատութեան պրինցիպին, քարոզում է սէր և միութիւն բոլոր դաւանութիւնների մէջ։ Ահա ինչում է բովանդակում ամենազնիւ բարոյականութիւնը՝ պարզ է այս տեղից, որ „Մեղուի" բերած „պատմական փաստը" ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի ներելի և անմեղ ցանկութիւն՝ պարծենալ ընթերցողների առաջ իր գիտնական տեղեկութիւններով։ Մենք յարգում ենք լրագրի այն յատկութիւնը, որ նա հետաքրքրվում է իմանալու, թէ ինչ է պատահում աշխարհում, բայց ցաւում ենք, որ նրան չէ յաջողում պատահած իրողութիւններից դուրս բերել իր տենդենցիաներին պաշտպան եզրակացութիւններ։

Մօսկվա Ս. Գադեանց

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Շատերը հարցնում են, թէ ի՞նչու „ԿԱՅԾԵՐԸ" այս տարի չը տպվեցան, կամ ես ե՞րբ դիտաւորութիւն ունեմ ի լոյս ածելու այդ աշխատութիւնը։

Իմ յայտարարութեան մէջ ես սկզբից յայտնած էի, որ „ԿԱՅԾԵՐԻ" տպագրութիւնը կը սկսվի այն ժամանակ միայն, երբ այդ գրքի բաժանորդներից ստացված գումարը կը ծածկէ տպագրութեան ծախքը։ Ցաւելով պէտք է յայտնեմ, որ մինչև այսօր ստացված փողերը հազիւ թէ բաւական կը լինին բոլոր ծախքերը լրացնելու։

Այսու ամենայնիւ, չը կամենալով իմ յարգելի բաժանորդների համբերութիւնը ձանձրացնել և նրանց երկար սպասել տալ, ես, որքան կարելի էր, աշխատեցի փութացնել տպագրութիւնը։ Եւ որովհետև, բացի նիւթական պակասութիւնից, ինչ—ինչ պատճառներով Թիֆլիսում այդ գրքի տպագրութիւնը անյարմար համարվեցաւ, իմ բարեկամները խորհուրդ տուեցին Մօսկվայում տպագրել տալ, ուր մամուլի պայմանները աւելի նպաստաւոր դրութեան մէջ են։ Այդ մասին ես արդէն բանակցութիւն եմ սկսել Մօսկվայի համալսարանի ուսանող պ. Գաբրիէլ Միրզոեանցի հետ, խնդրելով, որ յանձն առնէ տպագրութեան հոգսերը, և յուսով եմ, որ առաջիկայ տարվայ սկզբի ամիսներում գիրքը պատրաստ կը լինի։

Հարկ եմ համարում խնդրել պատուելի պարոններին, որոնք զանազան քաղաքներում յանձն են առել „ԿԱՅԾԵՐԻ" համար բաժանորդներ գտնել, չուշացնեն ուղարկել իրանց մօտ ունեցած փողերը, որով աւելի ես նպաստած կը լինեն գրքի շուտ հրատարակութեանը։

Րաֆֆի

ՆԱՄԱԿ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻՑ

4 դեկտեմբերի

Երեկ Նիկօլաեվսկի երկաթուղու գնացքով ուղացաւ գնաց դէպի Կ. Պօլիս «Մշակի» գործունեայ աշխատակից Գր. Նիկողոսեան։ Մնաս բարեաւ ասելու համար նրա շուրջը հաւաքված էին նրա այն բարեկամները, որոնք կարող են գնահատել երիտասարդ գործիչի անսպառ էներգիան և այն հասարակական գործունէութիւնը, որը, թէպէտ սկսվել է միայն երկու տարի առաջ, սակայն կարողացել է ունենալ այնքան առատ պտուղներ։ Էրզրումի գաղթականութեան խնդիրը, այս տարի Տաճկաստանում սկսված սովը և այս տարվայ նրա աշխատակցութիւնը ռուս մամուլին—ահա այն երեք ասպարէզները, որոնց մէջը ճանաչել է հայ հասարակութիւնը «Մշակի» աշխատակցին իր իսկական պատկերի մէջ. Ամենայն իրաւամբ «Մշակ» լրագիրը կարող է պարծենալ իրան յատուկ այն ձիրքով, որով նա կարողանում է բաց անել և հանդէս բերել այնպիսի ընդունակութիւններ, որոնք անշուշտ կը մնային կորուստի և անյայտութեան մէջ, եթէ նրան չը հանդիպէին։ Այո, «Մշակի» տեսութիւնը և հոտառութիւնը զարմանալի նուրբ է մանաւանդ մարդիկ ճանաչելու ու գնահատելու մէջ, վասնորոյ կարծեմ չը սխալված լինել, եթէ թոյլ տամ ինձ անուանել Գր. Նիկողոսեանին, ինչպէս գրողին և հասարակական գործիչին, «Մշակ» լրագրի որդեգիր։ Այս լրագրի և ազգի այդ համակրական որդեգիրը բաղդ ունեցաւ երէկ գնալ իր նուիրական նպատակին՝ գնալ Կ. Պօլիս և գարունքը բացվածին պէս ոտք դնել Հայաստան երկու դիտաւորութեամբ. նախ՝ ծանօթանալ անձամբ Հայաստանում ապրող ժողովրդի հետ Զէյթունից սկսած մինչև Վան և Մուշ, երկրորդ՝ ծանօթացնել ռուս հասարակութեան իսկական հայերի այն մաքուր և առատ յատկութիւնների ու կեանքի հետ, որոնց տեղ ռուսահայերը յայտնվել են իրանց միայն ամենազզուելի և կեղտոտ կողմերից. այս կը լինի թղթակցութիւնների միջոցով, որ կանէ ճանապարհորդը Հայաստանից, որչափ ինձ յայտնի է, մի քանի ամիս շարունակ։ Այս փափագն էր, որ բաժանեց մեզնից երէկ մեր թանկագին բարեկամին, որը տարաւ իր հետ բացի միւսներից և մի զառամեալ ծերունու օրհնանքը...

—Ի՞նչ յիշատակ ես տանում հետդ, որդիս, հարցրեց ծերունին Գր. Նիկողոսեանին։

—Ոչինչ, հայր, եղաւ ժպտով պատասխանը,—մի ատրճանակ անձս պաշտպանելու համար, մի հաւատարիմ գրիչ և այս դիմացկուն բօտֆօրտները, որոնց պիտի մաշեմ քարոտ լեռներում...

Սրանից յետ նրա պատկերը ծածկվեց մեր աչքից։ Ամենայն սրտից յաջողութիւն մաղթում հայ երիտասարդին իր նոր ազգաշահ ասպարէզի մէջ...

Որչափ ինձ յայտնի է Գր. Նիկողոսեանը բացի «Голосъ-ի» մէջ իր աշխատակցութիւնը շարունակելուց, կը թղթակցէ ևս «Порядокъ» լրագրին, որ կը հրատարակվի նոր տարվանից Պ. Ստասիւլեվիչի ականաւոր գրականական խմբով։ Բացի այդ, շատ հաւանական է, որ «Дѣло» ամսագրի մէջ էլ կերևան երբեմնապէս հայ հեղինակի խրօնիկաները։

Գաս. Նազարեան

Անցաւ տագնապը, անցաւ կոտորածը, ժողովուրդը մոռացաւ բոլորը։ Կրկին սկսվեցաւ սովորական վշտալի կեանքը։

Բայց մի երիտասարդ չէր կարող մոռանալ այդ բոլոր զազանային անգթութիւնները։ Նա տեսնում էր այն գեղեցիկ երկիրը, ուր անառիկ ամրոցների փլատակները, ուր հոյակապ վանքերի բեկորները, ուր պալատների փլատակները, ուր ամեն մի լեռ, ամեն մի գետ յիշեցնում էին նրան հայ մարդու վաղեմի փառքը։ Իսկ այժմ ինչ էր մնացել.—Մի սարուկ ժողովուրդ, որը, կարծես, յաւիտենական անէծքով դատապարտված, մի լաւ օր տեսնելու բախտ չունէր։ Նրա վաստակը ձեռքից խլում էին, նրան ամեն կերպ տանջում էին. նա մինչև անգամ իր կնոջ, իր զաւակների տէրը չէր։ Նա տեսնում էր հայ իշխաններին, որոնց պարսիկները մելիքներ էին կոչում, որոնց վրա էր դրված ժողովրդի հոգաբարձութիւնը, որոնք պէտք է սրբէին նրա արտասուքը և դարման տանէին խեղճ գիւղացու դառն ցաւերին։ Բայց միմեանց հետ անհաշտ, անվերջ թշնամութիւններով, այդ իշխանները աւելի իրանք էին ծանրացնում ժողովրդի ստրկութեան լուծը։ Մատնութիւնը, միմեանց դաւաճանելը, միմեանց վնասելը, նրանց ամենօրեայ գործն էր, իսկ մէջ տեղում ոչնչանում էր ողորմելի ժողովուրդը։ Եւ եթէ կային նրանց մէջ այնպիսիները, որոնք ճշմարիտ սիրում էին ժողովուրդը, սիրում էին հայրենիքը և ցանկանում էին նրա թշուառ դրութեանը մի ճար անել, բայց ընդհանուր անկարգութեան, ընդհանուր ապականութեան մէջ նրանց ձայնը թուլանում էր, նրանց խիղճը իրանց սրտում խեղդվում էր։

Երիտասարդը իր չորս կողմը տեսնում էր թէ հոգեկան և թէ բարոյական խորին դատարկութիւն։ Նա աչք էր դարձնում դէպի Էջմիածինը, դէպի ընդհանուր հայոց Մայր Աթոռը, այնտեղ ևս մի և նոյն անկարգութիւններն էր նկատում,—միաբանների մէջ երկպառակութիւն, կաշառք, մատնութիւն, դաւադրութիւն և ամեն ինչ, որ սուրբ չէ, որ անարգ է, որ զզուելի է.... Էջմիածինը այդ ժամանակ գտնվում էր օսմանցիների իշխանութեան ներքոյ։ Համադանցի Աստուածատուր կաթողիկոսը, խոյս տալով Էջմիածնի խռովութիւններից, ծածուկ թափառում էր Արարատայ գիւղերում։ Էջմիածնի աթոռը մնացած էր թափուր, որ պատճառ էր տալիս աւելի սաստիկ խռովութիւնների։ Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքարանը այդ ժամանակ զբաղված էր «ֆրանկների» (հայ կաթօլիկների) խնդիրով։ Յովհաննէս «կօլոտ» (կարճահասակ) մականուանեալ պատրիարքը արգելում էր հայ-կաթօլիկներին լուսաւորչականների եկեղեցիները յաճախել։ Հայ-կաթօլիկները դեռ առանձին եկեղեցի չունէին։ Կրօնական երկպառակութիւնները, Կ. Պօլսի ֆրանսիական դեսպանի և լատինական եպիսկոպոսի մէջ մի կողմից, իսկ հայոց պատրիարքի մէջ միւս կողմից, պահում էին մայրաքաղաքի հայ ժողովրդին անընդհատ կռիւների մէջ։ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանը զբաղված էր սուրբ Յակոբայ տաճարով. կռիւները յոյն և լատին աբեղաների հետ վերջ չունէին։ Այստեղ, Արարատեան նահանգում արիւն և արտասուք էր հոսում, իսկ այնտեղ զբաղված էին եկեղեցիներով...

Երիտասարդը իր շուրջը չէր գտնում ոչ մի մխիթարական երևոյթ, բացի հայրենիքի լեռներից և անտառներից, որոնք, կարծես, խուլ կերպով ասում լինէին նրան. «Եկ, եկ, մեր գրկում քեզ համար լաւ տեղ կայ. բռնակալի ձեռքը այնտեղ մուտք չէ գործում...»

Ո՞վ էր այդ երիտասարդը, ո՞վ էր այդ ցնորամիտը, որ այն ժամանակվայ ընդհանուր խռովութիւնների, ընդհանուր բարբարոսութիւնների մէջ, մոռացած իր անձը, միայն հայրենիքի, միայն ժողովրդի վրա էր մտածում։—Դա Գենուայի իշխան Ստեփաննոս Վարթանէսեանն էր Շահումեան տնից։ Զրկված հայրենական ամրոցից, սիրոյ և վրէժխնդրութեան [illegible], նա իր երկու հաւատարիմ ծառաների հետ, ծպտեալ կերպով թափառում էր Սիւնեաց աշխարհում։ Նա մտնում էր հայոց մելիքներին, յորդորում էր նրանց միաբանվել և ընդհանուր ապստամբութեամբ թօթափել խաների ծանր լուծը։ Բայց ամեն տեղ գտնում էր սառն անտարբերութիւն, անհոգութիւն և մինչև անգամ արհամարհանք։ Բարկութիւնը, յուսահատութիւնը երիտասարդի մէջ հասնում էր սոսկալի կատաղութեան, երբ տեսնում էր, որ հայերը չէին ցանկանում օգուտ քաղել մի ամենայարմար ժամանակից, երբ կարող էին ամեն դիւրութեամբ ազատվել պարսից բռնապետութիւնից։

Պարսից պետութիւնը այդ ժամանակ գտնվում էր իր օրհասականի մէջ։ Աւղանիստանի Ղանդահար քաղաքից Միրվէյսի որդի Միր-Մահմուդ-խանը, տիրելով Սպահան քաղաքին, գահընկեց արեց պարսից Ցիւսէյն շահին և ինքը նստաւ նրա տեղը։ Արևելեան Պարսկաստանը ընկաւ աւղանների իշխանութեան ներքոյ։ Այդ ժամանակ պարսից Հայաստանում համարեա անիշխանութիւն էր տիրում։ Թէև [illegible] Ցիւսէյն շահի որդին, Շահ Թահմազը, լսելով աւղանների յաղթութիւնը, Մազանդարանում թագաւոր դարձաւ և եկաւ, նստեց Թաւրիզ քաղաքում, բայց նա այն աստիճան թոյլ, արբեցող և փափկասէր մարդ էր, որ շուտով զզուեցրեց իր զօրապետներին, բոլորը հեռացան նրանից, և ինքը, շահ-Թահմազը, անօգնական մնալով, գնաց Աստապատ և գաղտնի ապաստան գտաւ Աստուածատուր անունով մի հայ իշխանի տանը։ Երևանի նահանգին այդ ժամանակ տիրում էին օսմանցիները։ Նրանք աւելի ցանկանում էին Հայաստանի այդ մասը հայ իշխանների ձեռքով կառավարել և նրանցից մի որոշեալ տուրք ստանալ, քան թէ պարսից խաների ձեռքը տալ։

Բոլոր հանգամանքները յաջողութիւն էին խոստանում։ Պարսից և Թիւրքաց արքունիքները սարսափելի խռովութեան մէջ էին։ Շահերի և սուլթանների գահերը, խաղալիքների նման, անդադար մի ձեռքից միւս ձեռք էին անցնում։ Պարսկաստանի և Թիւրքիայի մէջ ամեն օր ծագում էին նոր ապստամբութիւններ, ամեն օր կազմվում էին նոր, անկախ իշխանութիւններ։ Միայն հայերը անշարժ էին, միայն հայերը իրանց ազատութեան վրա չէին մտածում։ Այդ սաստիկ խոցում էր Շահումեան իշխանների վերջին ժառանգի՝ Ստեփաննոսի սիրտը։ Ի՞նչ պէտք էր անել։ Բոլոր ժողովուրդներից աւելի տանջված, աւելի հարստահարված, աւելի թշուառ ազգը, հայը, ոչինչ չէր զգում։ Կարծես, հանգիստ, ապահով և վայելուչ կեանքի փափագը մեռած լինէր նրա մէջ։

Երիտասարդ իշխանը այդ կարծիքի հետ բոլորովին համաձայն չէր։ Ժողովուրդը հոգեպէս և բարոյապէս բոլորովին մեռած չէր։ Նրա սրտում դեռ մնացել էին հարուստ, կենդանի տարրեր։ Միայն պէտք էր ջերմացնել նրանց, պէտք էր բորբոքել, ուժ տալ, և ահա մի և նոյն ստրկացած ժողովուրդը ոտքի կը կանգնէր հսկայի անձնուիրութեամբ։ Ստեփաննոսը գիտէր այդ բոլորը։ Նա հաւատում էր հայի առողջութեանը։ Նա գիտէր, հայը որքան համբերող է, որքան տանող է բռնութեան լծի ծանրութեանը,